

РЕЛІГІЯ Й МЕНТАЛІТЕТ: ГЕНЕАЛОГІЯ НАУКОВОЇ РЕФЛЕКСІЇ

У статті з'ясовано роль релігії та історичного досвіду етносу у формуванні менталітету, розглянуто рівні розвитку менталітету й релігії; проаналізовано спектр визначень понять "менталітет" і "ментальність" у сучасній та науковій літературі вченими К. Юнгом, Ю. Мединською, О. Донченко, М. Юрієм, А. Фурманом, а також їх внесок у розвиток концепцій ментальності, зв'язок менталітету і суспільства.

Спектр визначень понять "менталітет" і "ментальність" у сучасній науковій літературі настільки широкий, що охоплює континуум від матеріалістичних до філософських інтерпретацій. Одні автори проводять між ними чіткі теоретичні межі, інші ж не торкаються їх смислових відмінностей, але варто зауважити, що й донині немає єдності в розумінні цих понять, навіть не завжди достеменно відомо, котре з них є первинним, а котре похідним, яке з них вказує на структурну predisпозицію, а яке означає зміст, що її реалізує. Та при цьому всі дослідники єдині у визнанні вирішальної ролі історичного минулого етносу в виникненні, змінах та функціонуванні його менталітету, який на пограниччі етнопсихології та глибинної психології детермінує сильні та слабкі особливості індивідуального характеру етнічної спільноти.

Праці К. Юнга як основоположника аналітичного напрямку психології залишаються найважливішим першоджерелом для тих, хто хоче наблизитись до розуміння надскладного феномена спільного фундаменту людської психіки. Поряд з існуванням несвідомого в особистості Юнг визнає існування несвідомого в колективі – єдину й подібну, що притаманна всьому людству, якість, структурні елементи якої є "архетипами" й з якої розвивалась кожна індивідуальна духовність: "Всі основні форми й основні стимули мислення колективні. Все, що люди щодоголосно розцінюють як загальне, колективно, так само як і те, що всіма розуміється, всім властиве, всіма говориться і робиться" [1: 550].

Поверхневий рівень несвідомого є певною мірою особистісним, чому й називаємо його особистісним несвідомим. Колективне ж несвідоме лежить на іншому, більш глибокому, вродженому рівні, який формується не з особистого досвіду. Цим вчений застерігає, що йдеться про несвідоме, яке має не особистісну, а загальну природу [2: 134]. На противагу особистісної душі, воно включає в себе зміст і образи поведінки, які повсюдно й у всіх індивідів є однаковими, ідентичним. Будучи за своєю природою над особистісним началом, вони тим самим становлять загальну основу духовного життя кожного.

Змістовим наповненням колективного несвідомого є архетип, або доміанти, або первинні образи. Як відомо, Юнг не вибудовує свою систему струнко й однозначно на зразок академічного підручника, де можна було б знайти чіткі визначення що сформульовані раз і назавжди. Його концепція, теоретично-прикладна позиція – це плід роздумів та пошуків тривалістю чи не в усе життя. Тому необхідну інформацію доводиться шукати у творах різних років, тлумачення понять доповнюються, варіативно формулюються, висвітлюють все нові нюанси предмета визначення. Так, в одному з перших творів вченого "Лібідо, його метаморфози і символи" (1912 р.) неможливо знайти визначення архетипу як такого, але весь виклад матеріалу побудований навколо розуміння міфологічних, релігійних та культурних символів як репрезентантів "деяких ендопсихічних аперцепцій" [3: 270], тобто як таких, що описують "психологічну" реальність, будучи при цьому вражаюче подібними у різних народів. У 1917 р. Юнг ідентифікує архетип як первинні образи – "найдавніші і вкрай загальні форми уявлення людства. Вони однаковою мірою являють собою як почуття, так і думку, мають щось подібне до власного життя" [4: 72]. Пізніше вчений розглядає архетипові психічні констеляції як квінтесенцію історичного досвіду людства, як "сліди функцій, котрі показують, яким чином психіка людини діяла найчастіше. Ці відбитки функцій представляються у вигляді міфологічних мотивів і образів, котрі зустрічаються у всіх народів і є частково тотожними, частково подібними одним на одного" [5: 217]. У 1927 р. Юнг визначає архетипи як афективні фантазії, спровоковані життєво значущими ситуаціями (фізична й психологічна небезпека, стосунки між жінкою і чоловіком, народження і смерть тощо) і зафіксовані шляхом нескінченного повторення емоційних переживань: "Небезпечні ситуації, фізична загроза чи загроза душі, викликають афективні фантазії, а оскільки такі ситуації є типовими, то в результаті цього утворюються й однакові архетипи, як я назвав усі міфологічні мотиви" [3: 141].

Отже, характерною рисою архетипів є форма їхнього прояву – вони повністю захоплюють психіку, змушують її функціонувати певним, наперед заданим чином – будувати ті чи інші проєкції, переживати окремі почуття щодо себе, інших людей та їх взаємодії. Психічний матеріал (у цьому контексті – образи внутрішньої та зовнішньої реальності) становить собою сукупність елементів особливої "мозаїки", з якою "грається" індивідуальна свідомість. При цьому вона сама "не знає", чому складає саме так і саме таку картинку. Правила побудови цілісного малюнку диктують доміанти або, як прийнято їх називати, архетипи. Самі собою окремі елементи ще нічого не означають, це теоретично нейтральні уривки інформації, які можна з'єднати різними способами, наповнивши їх тим чи іншим змістом. Власне спосіб їх "зчеплення", тематичного групування в індивідуальній свідомості наділяє отриману сукупність елементів особистісним значенням. Усі набори таких значень філогенетично спричинені, отже, підлягають трансформаціям лише в зміні поколінь і аж ніяк не в межах індивідуального життя.

Ю. Мединська звертає увагу на глибинні детермінанти етнічного менталітету, зокрема українського. Між етносами, які є суб'єктами націогенезу, немає чіткої взаємозалежності у системі "один етнос – одна нація". На початковій стадії вони виступають як носії певного характеру, індивідуальних психологічних рис, сукупність

яких можна визначити як *етнічний менталітет*. Під цим поняттям учена розуміє багатовимірну інформаційну психічну структуру, що може бути спричинена на генетичному рівні й реалізується на основі та завдяки циркулюванню інформаційних потоків (психічних змістів) різної значущості й міри впорядкованості, інтенсивності й ступеня усвідомленості та глибини їх причинно-наслідкових зв'язків, що в сукупності й утворює таку надскладну й мало очевидну цілісність, як *етнічна ідентичність* [6: 77]. Саме у співвіднесенні з нею як "багаторівневою інформаційною психічною структурою" та її етнічно-специфічними пізнавальними конструктами етнічний менталітет є формою маніфестації (прояву) глибинних рівнів психіки.

Утворення, становлення та функціонування етногенезу як системи стереотипних каналів передачі соціально-психологічної інформації відбувається на першому етапі формування етносу. Другим етапом уже є формування нації – націогенез. Отже, етногенез та націогенез співвідносяться як підготовчий (базисний) та наступний (актуальний) етапи функціонування великих людських спільнот. Відповідно етнос та націю з їх менталітетами можна порівнювати як сирий матеріал з виготовленими з нього формами. *Етнос* – це основоположна, глибинна суть *нації*, остання ж – історично кристалізована форма вияву етнічної сутності народу. З формальної точки зору етнос – це історично усталена спільність, пов'язана спільною економічною та культурно-традиційною системами ідентичності, закладеними ще на генетичному рівні.

О. Донченко досліджує менталітет і соціум із метою з'ясування таких макрорегуляторів їх динаміки, як соціальний характер, народний дух тощо. На основі аналізу цієї інформації вона намагається реконструювати елементи *соціетальної психіки*. У широкому розумінні – це *субстанція життя соціуму*, що передається з покоління в покоління як наслідування історії і культури суспільства, детермінована географічними, кліматичними і ландшафтними умовами життя людей, що населяють цю територію [7: 31]. Це цілком узгоджується з постулатом Юнга, згідно з яким соціетальна психіка становить собою певний *архетип*, тобто фігуру, яка в процесі історії повторюється там, де вільно проявляється творча історія.

Вчена вважає найгострішою проблемою вміння дослідників розшифрувати історично сформовані психосоціальні коди, які несуть інформацію про основні властивості соціетальної психіки, бо саме ця "субстанція" формує параметри цілісності соціуму. І, нарешті, вчена зупиняється на висвітленні етнологічної характеристики системного феномену, запропонованого нею: "Кожна структурна одиниця соціетальної психіки за своєю природою є деякий тип стосунків, сформованих у тканині віків і тісно пов'язаних з культурою – етнографічним контекстом соціуму і людей, що в ньому живуть" [7: 54-55].

Таким чином, дослідження соціетальної психіки в О. Донченко тісно пов'язані з проблемою менталітету. І хоча вона розрізняє ці два поняття, між ними, на наш погляд, більше спільного, аніж відмінного.

М. Юрій у монографії "Етногенез та менталітет українського народу" визначає: "Менталітет – це *єдність свідомості, інтелекту та розуму*. Ментальність *проявляється в характері мислення народу, способі його дій, психологічних особливостях, світобаченні й поведінкових реакціях, у культурі й віруваннях, традиціях та звичаях людей*" [8: 584]. Ментальність – це не філософська, наукова чи естетична система, а той рівень суспільної свідомості, на якому думка не відділена від емоцій, її латентних звичок і прийомів свідомості. На рівні ментальності ідеї не завершені в собі – це породжені індивідуальною свідомістю духовні конструкції, сприйняття яких певним соціальним середовищем чи індивідуумом несвідомо і безконтрольно видозмінюється. Під тиском історичної реальності та умов індивідуального існування певною мірою змінюються й самі ментальні структури, що й зумовлює зміни їх особливостей у розвитку конкретної спільноти з плином історичного та біологічного часу її існування. Єдність ментальних ознак утворює свою особливу сферу, якій властиві специфічні закономірності й ритми.

Натомість А. Фурман запропонував концепцію ментальності, як *безпосередньо-дійового шару* національної культури [9: 10]. Феномен менталітету розглядається вченим як "субстанція духовна", яка має давньоісторичне походження у взаємодоповненні індивідуальних, групових і суспільних інваріантах як похідних складових культури народу, його релігії, життєустрою, філософських ідей, освіти, побуту. Порівнюючи категорії "менталітету" та "ментальності" А.В. Фурман пише: "Менталітет як сутнісна форма вияву ментальності – не стільки набутий результат людських відносин і поведінки, скільки очікування цього результату, який повинен статися на основі визначальних програм і доктрин розвитку різних сфер суспільного життя (ідеологія, політика, освіта тощо)" [9: 43].

Доречно зазначити, що вчений розглядає змісти архетипів колективного несвідомого як ситуативно-диференційовані залежно від "культурної тканини феноменального світу" [9: 40]. Він звертає увагу на те, що кожне суспільство має свої специфічні умови для структурування суспільної свідомості: "Традиції, культура, мова, спосіб життя і релігійність утворюють своєрідну матрицю, в межах якої й формується національна ментальність". І далі: "У культурно-історичному вимірі суспільного буття в її (матриці – О. Л.) межах формується й постає як спільне психологічне оснащення представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю в певне світобачення" [9: 42]. Державу, церкву та освіту вчений вважає основними соціальними мегачинниками консолідації суспільства, конструктивно-перетворювальна дія яких залежить передусім від повноти повсякденного врахування набутого досвіду минулих поколінь, котрий так чи інакше кристалізований у національних формах ментальності. Вона, *продукт історично-вітального поступу народу*, відображає життєствердний шар його національної культури. Але хоч менталітет феноменально й пов'язаний із духовністю, культурою і буттям (предметною реальністю), Фурман застерігає, що він не належить цілком жодній із цих сфер "вселенського Універсуму", а є духовно-уречевленим, культурно-психологічним феноменом. Це – й колективне несвідоме, й соціальний характер, й індивідуальність етносу.

Факт, що релігія виникла й увійшла в життя людей з прадавніх часів, не викликає сумніву в жодній нормально мислячій людині. Без будь-яких сумнівів можемо стверджувати: в кожного, хто пізнає, є своя істина про об'єкт пізнання. Це особливо стосується такої сфери пізнання, як релігія, при дослідженні якої практично неможливо застосувати об'єктивні емпіричні критерії. Для дослідника релігії доступним є спостереження за виявленням зовнішніх ознак релігійності, а її внутрішній бік важкодоступний для пізнання, оскільки ми стикаємось з глибокою потаємністю цього феномену, що далеко не завжди можна досягнути й піддати раціональному аналізу. Теж саме можна сказати й про дослідження менталітету, який лежить у сфері несвідомого і який не можливо дослідити емпірично. Поверхневий рівень несвідомого є, певним чином, особистісним несвідомим. Проте цей рівень лежить на іншому, більш глибокому рівні, який виникає не з особистого досвіду.

Релігія виникла як спроба з'ясувати світ, вона як елемент духовної культури допомагає нам глибше збагнути сутність багатьох історичних явищ, подій, колізій. Реалізація в життя проектів будь-яких соціальних перетворень неможлива без врахування історичного досвіду, духовних традицій та надбань минулого, бо, не знаючи "звідки", ми в своєму русі не можемо визначитись із сакраментальним "куди йдемо?" Менталітет теж має подібні властивості.

По-перше, колективне несвідоме, як осад який лишає досвід, є образом світу, який сформувався в незапам'ятні часи і в якому з плином часу викристалізувались певні риси, так звані архетипи або доміанти. Як ми вище зазначали, архетип – це структурний елемент колективного несвідомого, а проявом архетипів є міфи, казки, сни, видіння. "По суті, архетип – структурний елемент несвідомого, який змінюється, стаючи усвідомленим і сприйнятим; він змінюється під впливом тієї індивідуальної свідомості, на поверхні якої він виникає"[2: 135]. Отже, архетип є основою складовою міфології, а міф, як і релігія, був для праукраїнців формою осягнення світу.

По-друге, історичний досвід і духовні традиції теж притаманні менталітету як носію певних суспільних властивостей. Менталітет – це основні уявлення людей, закладені у свідомість культурою, мовою, традиціями, віруваннями тощо. Тобто, реалізація будь-яких соціальних перетворень неможлива без врахування не тільки історичного досвіду, складовою якого є релігія як духовна традиція, а й без врахування особливостей менталітету суспільства, що включає історичний досвід людства.

Отже, людина народжується і розвивається в певному соціумі, стає особистістю, робить певні сенсожиттєві дії та вчинки, не усвідомлюючи того, що простір теж живе разом з нею, залежить від неї. Він, як і людина, являє собою певну цілісність з особливою характеристикою. Сьогодні цю цілісність представляють як менталітет, за допомогою якого пояснюють як хороше в суспільстві, так і те, через що суспільство страждає.

Менталітет – це специфічний спосіб сприйняття (апперцепція) і розуміння (інтерпретація) етносом свого внутрішнього світу та зовнішніх обставин, які виробляються під впливом багатовікового досвіду людства, її релігійних, культурно-історичних, географічних, геополітичних та інших чинників. Саме ментальність долає історичні епохи, життя поколінь, зберігаючи код нації, який передає індивіду систему понять, значень, форм, класифікацій, зразки поведінки, вірування, установки тощо. Проте кожний індивід створює та трансформує їх заново, адаптуючись до умов свого індивідуального життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Философский энциклопедический словарь. – М.:ИФРА-М, 2001. – 576 с.
2. Юнг К.Г. Коллективное бессознательное архетипов // Вопросы философии. – 1988. – № 1. – С. 133-150.
3. Юнг К.Г. Либи́до, его метаморфозы и символы / под. Общ. Ред. Белкина А., Решетникова М. – Спб.: Восточно-Европейский институт Психоанализа, 1994. – 416 с.
4. Юнг К.Г. Ответ Иову: Пер с нем. – М.: АСТ; Канон, 1998. – 384 с.
5. Юнг К.Г. Психология бессознательного: Пер с нем. Бакусов В., Кричевського А., Ребеко Т. – М.: АСТ; Канон, 2004. – 400 с.
6. Мединська Ю. Колективне несвідоме як глибинна детермінанта етнічного менталітету // Психологія і суспільство. Тернопіль. 2004. – № 2. – С. 50-120.
7. Донченко О. Соціетальна психіка. – К.: НАН України, 1994. – С. 31, 54-55.
8. Юрій М. Соціокультурний світ України. – К.: Кондор, 2004. – 738 с.
9. Фурман А. Психокультура української ментальності. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.

Матеріал надійшов до редакції 10.10.2006 р.

Лютко О.М. Релігія і менталітет: генеалогія научної рефлексії.

В статтє сделана попытка выяснит роль религии и исторического опыта этноса в формировании менталитета, рассмотрены уровни развития менталитета и религии; проанализирован спектр определенных понятий "менталитет" и "ментальность" в современной научной литературе, которые сделаны учеными К.

Юнгом, Ю. Мединской, О. Донченко, М. Юрием, А. Фурманом, а также их вклад в развитие концепций ментальности, связок менталитета и социума.

Lyutko O.M. Religion and mentality: the genealogy of the scientific reflection.

The role of religion and historical experience of the ethnos in mentality formation is considered. The spectrum of definitions of "mentality" in modern scientific literature made by scientists K. Yung, Yu. Medynska O. Donchenko, M. Yuriy, A. Furman and also their contribution to the development of mentality conceptions, and the connection between the mentality and society are analyzed.